

चंद्रपूर जिल्ह्यातील ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्पा शेजारील मानव व प्राणी यांच्यातील संघर्ष

डॉ. महेश प्रभाकर रत्नपारखी

भूगोल विभाग

कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय

बदनापुर, जिल्हा जालना मो. 8698061678

maheshgeo27@gmail.com

सारांश:

आजच्या युगास औद्योगिक युग म्हणून संबोधल्या जाते. कारण निरनिराळ्या उद्योगांचा विकास होय, व हे उद्योगधंदे चालण्या करिता विजेची गरज असते. जागतीक विज निर्मीतीच्या वाट्यात सर्वात जास्त वाटा औष्णिक विद्युत केंद्रांचा आहे. भारतात एकुण उत्पादनाच्या 70 टक्के उर्जा ही औष्णिक म्हणजेच कोळसा पासून तयार केली जाते. चंद्रपूर जिल्ह्यातीलच नाही तर संपुर्ण भारतातील खाणी या अतिशय घनदाट वनांच्या सानिध्यात जंगले नष्ट करून राष्ट्रीय उद्यानाच्या समिप निर्माण करण्यात आली आहेत. जिल्ह्यातील खाण व्यवसाय वर्धा नदीच्या खोऱ्यात विकसित झाला आहे. चंद्रपूर जिल्हा प्राचिन काळापासूनच येथिल वनांकरिता प्रसिध्द आहे, परंतु या जंगलातील वाघ हा प्राणी अत्यंत महत्वपूर्ण असून फार मोठ्या प्रमाणात पर्यटक या ठिकाणी भेटी देत असतात. येथिल खाणींच्या संख्येत होणारी वाढ व जंगलाच्या प्रमाणात झालेली घट यामुळे वन्यप्राणी व येथिल वास्तव्यास असलेले लोक यांच्यात संघर्षाची स्थिती निर्माण झाली आहे. या स्थितीचा आढावा या शोधनिबंधा मध्ये घेण्याचा प्रयत्न आहे.

बीज संज्ञा: मानव व प्राणी यांच्यातील संघर्ष, वन्यप्राण्यांचे निवास, आर्थिक कार्य.

प्रस्तावना:

राष्ट्रीय उद्याने ही वन्यप्राण्यांची सुरक्षित निवास क्षेत्र असल्याने येथे वन्य प्राणी व मानव यात नेहमीच संघर्ष पहावयास मिळतो. त्यातही बफर झोन मध्ये याचे प्रमाण आधिक आहे. खाणकाम व्यवसायामुळे येथिल जंगले नष्ट झाल्याने वन्यप्राणी गांवांमध्ये प्रवेश करून माणसांवर हल्ले करतात असे आपण नेहमीच दैनिकांच्या माध्यमातून वाचत असतो. वाघांचा अधिवास संकुचीत होतोय हे खरे आहे. डेहराडूनची 'फॉरेस्ट रीसर्च इन्स्टिट्यूट' दर दोन वर्षांनी वनांच्या एकुण प्रमाण संबंधीचा सद्यस्थिती अहवालानुसार असे असे लक्षात येते की, दिवसेंदीवस नैसर्गिक जंगल कमी होत आहे.

आंध्रप्रदेश व उत्तरेकडील भाग, ओडिसा आणि झारखंडमध्ये वाघांची संख्या घटलेली दिसते. बंबंद खाणकामामुळे नष्ट झालेली जंगले याला कारणीभूत आहेत, यामुळेच अशा ठिकाणच्या प्राण्यांनी आता गांवाकडे मोर्चा वळविला आहे. त्यातही काही प्राणी उभ्या पिकांचे नासधुस करतात त्यामुळे शेतकरी आर्थिक दृष्ट्या दुबळा झाला आहे. परंतु येथिल शेतकरी आर्थिक भरपाईच्या उद्देशाने प्राण्यांची शिकार करून ती पुर्ण करण्याचा प्रयत्न करतो. मानव व प्राणी संघर्ष हा अतिशय प्राचीन आहे 4500 वर्षा पुर्वी हडप्पा संस्कृतीत पहावयास मिळतो येथिल काही शिल्पांवरून हे लक्षात येते कारण या शिल्पावर मनुष्य झाडावर तर वाघ त्याच्या खाली बसलेला असे चित्र कोरलेले आहे. जगातील सर्वच देश मानव व प्राणी यांच्यातील संघर्ष कमी करण्याकरिता प्रयत्नशिल आहेत, त्यातही वन्यजीव संस्था वनविभाग यांचा विशेष सहभाग आहे परंतु यांचे संपुर्ण प्रयत्न फसलेले आहे. मानव व प्राणी यांच्यामधिल संघर्ष विकोपाला गेला आहे. जंगलाचे प्रमाणच कमी झाल्याने ही परिस्थिती उद्भवली आहे. त्यामुळेच मानव व प्राणी यांच्यात संघर्ष निर्माण झाला आहे. ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्पातील परिस्थिती नेमकी अशीच आहे म्हणजेच या ठिकाणी सुध्दा वन्य प्राणी व मानव यांच्यात संघर्षाची स्थिती तयार झाली आहे त्यातही वाघाचे मानसांवरील हल्ले याचेच द्योतक आहे. जिल्ह्यातील फार मोठे उद्योग हे वनांवर आधारीत आहेत तसेच येथील खाणींच्या संखेत होणारी प्रचंड वाढ यामुळे जंगले कमी होण्यास कारणीभूत ठरली आहेत. याचा परिणाम येथिल

वास्तव्यास असलेल्या जंगली प्राण्यांवर झाला आहे. हल्ली वाघ, बिबट्या जंगला बाहेर येत आहेत. कारण जंगलात त्यांच्या भूकेचा, पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. जंगलात त्यांची भूक व तहान भागत नाही तेव्हाच ते शोधार्थ जंगलाबाहेर पडतात, जंगलाबाहेरच्या वस्तीत घुसतात वा जंगलाच्या वाटेत दिसलेल्या कुणा मनुष्यावर हल्ला करतात. भूक-तहान न भागल्याने ते संतापलेले असतात. श्वापदांची ही मानसिकता समजने गरजेचे आहे. हरण, चितळ, रानडुकर, अस्वल यांच्या सारखे प्राणी जंगला लगतच्या शेतात पिके नष्ट करतांना पहावयास मिळते त्यामुळे शेतीचे नुकसान झाल्याने शेतकरी अत्यंत चिंतीत आहेत.

अभ्यास क्षेत्र:

महाराष्ट्रातील राज्यातील चंद्रपूर हा एक मुख्य जिल्हा असून वनांच्या बाबतीत गडचिरोली जिल्ह्याच्या नंतर या जिल्ह्याचा क्रमांक लागतो. जिल्ह्याचा एकूण भौगोलीक क्षेत्र 11443 वर्ग कि. मी. आहे. पैकी 5010 वर्ग कि.मी. क्षेत्र जंगलव्याप्त असून 18 अंश 24 मिनीट ते 20 अंश 03 मिनीट उत्तर अक्षांस ते 78 अंश 30 मिनीट ते 80 अंश 36 मिनीट पूर्व अक्षांशाच्या पट्ट्यात येतो. जिल्ह्यातील वनांची देखरेख व रक्षण करिता चंद्रपूर मध्य, चंद्रपूर, ब्रम्हपूरी असे तीन विभाग निर्माण केले गेली आहेत. महाराष्ट्रातील इतर अभयारण्यापेक्षा जिल्ह्यातील ताडोबा अंधारी व्याघ्रप्रकल्पात वाघांची संख्या अधिक आहे. येथिल 1745 खेड्यांपैकी 835 खेडी ही वनांच्या प्रदेशात बसलेली आहेत व यात 69826 कुटूंबाचा समावेश होतो.

पूर्वाभ्यास:

1) ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्पपरिसरातील वास्तव्यात असलेले वाघ तसेच इतर प्राणी यांच्यातील संघर्ष म्हणजेच वाघांनी येथिल मानसांवर केलेले प्राणघातक हल्ले व बळी यांच्यातील संघर्षा समंधातील प्रस्तुत शोध निबंधाचा विषय आहे. यांच्यातील संघर्ष कमी करण्याकरिता किंबहुना यावर आळा घालण्या करिता जिल्ह्यातीलच नाही तर भारतातील प्राणी अभ्यासक, विविध स्वयंसेवीसंस्था इत्यादिनी प्रयत्न केले आहेत. तसेच 2) विद्या अत्रे व अनिरुद्ध बेलसरे यांनी सुध्दा महाराष्ट्रपातळीवर मानव व प्राणी यांच्यातील संघर्षाचा अभ्यास केला व त्या संबंधीचा शोध अहवाल 'Conflict mitigation guidelines' या नावानी प्रसिध्द केला आहे.3) इ.ए.जेसन यांनी 'पापारा प्राणी संग्रहालय व उद्यान' येथिल अभ्यास करून प्राणी व मानव यांच्यातील संघर्षा संदर्भातील अभ्यास केला आहे. 4) भारतातील 'वाईल्ड लाईफ इन्स्टीट्यूटचे' अभ्यासक गोविंद सागर भारद्वाज यांनी मध्य भारतातील उद्यानातील प्राणी व मनुष्य यांच्यातील संघर्षावर प्रकाश टाकलेला आहे. 5) 'रहीम अली अहमद' व सहकारी यांनी कान्हा प्राणी संग्रहालयातील मांस भक्षक प्राणी व येथिल मानसांमधील संघर्ष यातील संबंधाचा अभ्यास केला आहे. 6) महाराष्ट्रातील गोंदिया-भंडारा जिल्ह्याचे वनाधिकारी यशविरसिंग यांनी गोंदिया-भंडारा जिल्ह्याच्या अगदी शेजारी असलेल्या चंद्रपूर जिल्ह्यातील बिबटे व मानसातील संघर्ष यांचा अभ्यास करून त्यावर अभ्यासपूर्ण लेख लिहले आहेत. 7) त्याचप्रमाणे विद्या अत्रे, संजय ठाकुर, सुजोय चौधरी, अनिरुद्ध बेलसरे सुदुर चित्रवाणीच्या सहाय्याने वाघांच्या अस्तीत्वासंबंधी घटकानुसार अभ्यास केला आहे.

उद्देश: :

प्रस्तुत शोधनिबंध ताडोबा अंधारी व्याघ्रप्रकल्पातील खाणी व मानवी क्रीया यामुळे मानव व वन्य प्राणी यांच्यातील संघर्षासंबंधातील अभ्यासा करिता निवडण्यात आला आहे. वन्यप्राणी व मनुष्य यांच्यातील संघर्षावर आळा घालण्या करिता संबंधित संस्थेला उपाययोजने करिता याचा उपयोग व्हावा हा उद्देश समोर ठेवून निवडण्यात आलेला आहे.

संशोधन पध्दत व साहित्य:

मानव व प्राणी यांच्यातील संघर्ष या विषया संदर्भातील शोध निबंध पूर्णत्वास नेण्यास वनविभागाची आकडेवारी तसेच दैनिक वृत्तपत्रे यातील लेखांचा उपयो करण्यात आला, तसेच वन्यप्राण्यांच्या हल्ल्यात जखमी झालेले व मृत्युमुखी पडलेले व्यक्तीची माहिती स्थानीक वर्तमानपत्र यातील माहिती, वन्यप्राण्यासंबंधी वृत्तांकन करणारे देवनाथ गंडाटे यांचे लेख डॉ. दुधपचारे यांच्या

लेखांचा सुध्दा अभ्यास करण्यात आला आहे. अशा प्रकारे दुय्यम व प्राथमीक साहीत्यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

चंद्रपूर परिसरामध्ये वन्यप्राण्यांनी केलेले हल्ले:

चंद्रपूर जिल्ह्यात 2013-2014 या वर्षात मोठ्या प्रमाणात वाघ व इतर वन्यप्राण्यांनी मानसांवर हल्ले केलेले आहेत काही हल्ले किरकोळ स्वरूपाची तर काही प्राणघातक सुध्दा आहेत यात काहीना आपला प्राण सुध्दा गमवावा लागला आहे व त्यांची सुख्या 17 आहे. तक्ता क्रमांक 1 मध्ये 2002 ते 2014 या 13 वर्षातील वन्यप्राण्यांनी केलेले हल्ले व यात मृतझालेल्यांची आकडेवारी दिलेली आहे.

तक्ता 1: वन्यप्राण्यांच्या हल्ल्यात जखमीची व मृतांची संख्या

वर्ष	वाघ	बीबटे	रानडुकर	अस्वल	गवा	अज्ञातप्राणी	एकुण
2002	3	2	0	0	0	0	5
2003	4	0	0	0	0	0	4
2004	4	0	2	1	1	0	8
2005	3	0	0	0	0	0	3
2006	8	0	0	0	0	0	8
2007	11	1	2	0	0	2	16
2008	10	6	2	2	0	2	22
2009	2	0	4	0	0	0	6
2010	9	2	2	1	1	2	17
2011	4	6	0	0	0	1	11
2012	0	0	2	0	0	2	4
2013	1	4	0	0	0	9	14
2014	4	0	3	1	0	9	17
एकुण	63	21	17	5	2	27	135

तक्ता 2. ताडोबा अंधारी व्याघ्र परिसरातील मानसांवर वाघानी केलेले हल्ले (2013)

अनु क्र.	जखमी/मृतांची नावे	ठिकाण	दिनांक	कुठे व कार्य
1	अनुसया शेंडे (50)	उसेरपाकचेक	24 मार्च 13	अति घनदाट जंगलात मोहफुल वेचण्यास गेले असता
2	धृपदाबाई मडावी(60)	सदागड सावली वनविभाग	6 एप्रि. 13	वनविभाग बिट क्र. 1716. मोहफुल गोळा करण्यास गेले असता
3	ललीताबाई पेंदाम(50)	पार्थिगांव	9 एप्रि. 13	कंपा.162 मध्ये मोहफुल गोळा करण्यास गेले असता
4	तुकाराम धारणे(65)	अडेगांव	10 एप्रि. 13	मोहफुल गोळा करण्यास गेले असता
5	मालनबाई मुनघाट 45	आगरझरी	10 एप्रि. 13	मोहफुल गोळा करण्यास गेले असता
6	निलीमा कोटरांगे (16)	चोरगांव	12 एप्रि. 13	मोहफुल गोळा करण्यास गेले असता
7	किर्ती काटकर(12)	पायली	17 प्रप्रि 13	मोहफुल गोळा करण्यास गेले असता
8	गेपिका कालसर्पे(50)	किटाळी	17 प्रप्रि 13	रस्त्याने जातांना बिबट्याने हल्ला केला
9	अज्ञात व्यक्ती(45)	लालपेठ	8 मे 13	बिबट्याने हल्ला केलेले मृत शरीर रस्त्याच्या कडेला सापडला

10	राजु अलकंठिवार(35)	लालपेठ	10 मे 13	घरात झोपला असतांना बिबट्याने हल्ला केला व मृत शरिर जंगलात फरकडत नेले
11	चरनदास वाकडे	बाबानगर चंद्रपर	16 मे 13	महिती उपलब्ध नाही
12	रेखा सोनटक्के(35)	पानोली ब्रम्हपूरी	23 मे 13	बिट नं. 118 मध्ये तेंदुपाने तोडण्यास गेले असता.
13	अर्चना तितरे	चंद्रपूर	7 डिसे 13	महिती उपलब्ध नाही
14	सविता अवराडे	टॉवरहिल चंद्रपूर	19 डिसे 13	महिती उपलब्ध नाही

तक्ता 3. ताडोबा अंधारी व्याघ्र परिसरातील मानसांवर वाघानी केलेले हल्ले (2014)

अनु क्र.	जखमी / मृतांची नावे	ठिकाण	दिनांक	कुठे व कार्य
1	पुनम शेंडे (43)	लोहारा	8 जाने 14	चंद्रपूर मधिल राखीव जंगलामध्ये
2	विठोबा नागोसे	कोलारा	8 जाने 14	ताडोबा अंधारी व्याघ्रप्रकल्पात वाघणी संपुर्ण शरीर खालेले आढळले.
3	सतिष कोद्रुपवार	धाबा	12 जाने 14	सकाळी फेरफटका मारण्यास निघाला तेव्हा अस्वलाने हल्ला केला
4	सुनिता चित्रलवार(30)	चिंतलधाबा	17 फेब्रु 14	सरपन गोळा करण्यास गेले असता
5	मोहनसिंग ठाकुर(45)	चेक बरडी	13 मार्च 14	बिट क 120 मध्ये लाकडे आणण्यास गेले असता
6	कविता चौधरी(45)	चिमुर्	9 एप्रिल 14	काजळसर च्या जंगलात सर्पनाकरिता गेले असता
7	प्रकाश पेंदोर(45)	भटाळी पोभुर्णा	20 प्रप्रि 14	वनविभागातील कर्मचारी रोज प्रमाने कामावर गेले असता बिट क 117
8	वारलु राउत(60)	हळदा ब्रम्हपूरी	21 प्रप्रि 14	मोहफुल गोळाक करण्यास गेले असता वाघाने हल्ला केला
9	देवराव गावंडे(35)	मुगेरमेंढा सिंदेवाही	18 मे 14	घनदाट जंगलात तेंदुपाने गोळा करण्यास गेले असता.
10	जुबेदा शेख (35)	मनोरा बल्हारपुर	20 जुन 14	कंपार्टमेंट 447 मध्ये सरपन साठी गेले असता
11	वत्सला सेडमाके(48)	देवई जरना	20 जुलै 14	प्रातविधी करिता गेले असता.
12	पांडुरंग आत्राम(67)	गनोती तुकुम	20 जुलै 14	बीटगार्डचा चौकिदार कामा करिता गेले असता.
13	दत्तु धोळे(35)	देवाडा पोभुर्णा	17 ऑग. 14	हरवलेली गाय शोधण्यास गेले असता वाघाने हल्ला केला
14	पद्मा मडावी(30)	चिंतलढाबा	20 नोव्हे 14	कंपारमेंट 97 मध्ये चार पाच महिला सोबत गेले असता वाघाने हल्ला केला.
15	सुरेखा शेंडे	मोठा निंबाळा	29 नोव्हे 14	झाडु बनविण्याचे गवत आनन्या करिता अन्य दहा महिला सोबत गेले असता वाघाने हल्ला केला
16	सन्याशी नैताम	मामला	10 डिसे 14	गेविंद मल्लारपवार यांचे बैल जंगलात चरण्या करिता घेवुन गेले असता

वरील दोन्ही तक्त्यांचे निरीक्षण केल्यास लक्षात येते की, मानसांवरील प्राण्यांचे हल्ले हे मार्च ते मे महिन्यांत झालेले आहेत या वेळेस वनातील प्राणी शिकार व पाण्याच्या षोधात असतात. काही अपवाद वगळता सर्वच्या सर्व वाघांचे हल्ले अथवा दुसऱ्या प्राण्यांचे हल्ले मोहफुल वेचण्याकरिता गेले असता झाले आहेत. व ते सर्व ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्पाच्या जंगलातील आहेत. 2013 मध्ये 14 लोकांचा अशा हल्ल्यात मृत्यु झाला आहे. तर 2014 मध्ये 16 लाकांना आपला जिव गमवावा लागला आहे.

तक्ता 4: 2010 ते 2013 मध्ये वन्य प्राण्यानी केलेले हल्ले

वर्ष	माणसांचा मृत्यु	हमल्यात जखमी	पाळीव प्राण्याचा मृत्यु	पिकांचे नुकसान	एकुण
2010	17	195	1460	2226	3898
2011	11	138	1206	3932	5287
2012	04	100	1248	1711	3063
2013	14	40	388	2658	3100

Source:<http://www.mahaforest.nic.in>

ताडोबा अंधारी व्याघ्रप्रकल्पातील वन्यप्राणी व येथिल वास्तव्यात असलेल्या लोकांमध्ये अतिशय तिब्र स्वरूपाचा संघर्ष निर्माण झाला आहे. त्या तुलनेत महाराष्ट्रातील इतर प्रकल्पामध्ये इतका तिब्र स्वरूपाचा संघर्ष नाही. या अभयारण्याच्या जवळच नागझिरा अभयारण्यातील प्राण्यांच्या हल्ल्यांचे प्रमाण अतिशय कमी आहे. 2010 ते 2016 या कालावधीत मानवी कृत्य व अन्य कारणाने वाघांचा मृत्यु सुध्दा झाला आहे. 2010 पासून तर 2016 या वर्षात 54 वाघ व बिबट्यांचा मृत्यु झाला आहे. यातील 32 वाघांचा मृत्यु रस्ते व रेल्वे अपघातात झाला आहे. आणि हे सर्व प्राण्यांचे भ्रमण क्षेत्र आकसल्याने झाले आहेत. 23 जानेवारी 2012 रोजी मध्य चांदा वनवृतातील बीट क्रमांक 121 मध्ये वाघ मृतावस्थेत आढळला आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे याची चारही पाय नसल्याने याची शिकार केली असावी असा वनविभागाच्या कर्मचाऱ्यांनी अंदाज वर्तविला होता. 19 फेब्रुवारी 2012 मध्ये चंद्रपूर शहराच्या अगदी जवळ असलेल्या लोहारा जंगलात रस्त्यांच्या कडेला वाघ मृतावस्थेत आढळला, तर 26 एप्रिल 2012 ला पद्मापूरच्या जंगलात बिट क्रमांक 569 मध्ये लोखंडी ट्रॅप लावून वाघाची शिकार करण्यात आली. घंटाचौकीच्या जंगलात 18 मे 2012 रोजी वाघाची वेगवेगळी दहा तुकडे करून रस्त्याच्या कडेला फेकली होती. एकंदरीत 2012 या वर्षात मोठया प्रमाणात वाघांची शिकार केल्या गेली अथवा रस्त्यांच्या अपघातामध्ये त्यांचा मृत्यु झाला.

अ) मानव व प्राणी यांच्या संघर्षाची कारणे:

या परिसरात वाघांनीच मानसांवर हल्ला करून त्यांना ठार केले असे नाही, तर वनातील अन्य प्राण्यानी सुध्दा हल्ला करून गतप्राण केले आहे. जसे बिबट, अस्वल, रानगवा, तडस, लांडगे, रानटी कुत्रे, निलगाय इत्यादी रानटी मानवा व प्राण्यामध्ये मध्ये संघर्षाची स्थिती निर्माण झाली आहे. अनेकदा या प्राण्यांनी मानसांवर हल्ले केले आहेत. येथिल जंगलाच्या अगदी कडेला लागून काही शेतकऱ्यांची शेती आहे. त्यामुळे या शेतीमध्ये चरण्या करिता येतात व पिकांचे नुकसान करतात, ही बाब अत्यंत चिंतनीय आहे. अलिकडील दशका पासून वन कर्मचाऱ्यांच्या व्दारा शेतकऱ्यांना समोपदेश देण्यात येत आहे व त्यांच्या पिक पध्दतीमध्ये बदल करण्यास वारंवार सांगण्यात येत आहे. त्यामुळे अशा शेतीमध्ये पिके बदलवून पिक घेण्यात येत आहेत. चंद्रपूर जिल्हयात मोठया प्रमाणात तेंदुपत्ता उद्योग चालतो याची एकुन उलाढाल 80 करोड रूपयात आहे. या व्यवसायात येथिल अनेक कुटूंब गुंतलेली आहेत. कारण या व्यवसायात रोख पैसे दिल्या जाते. त्यामुळे गरिब लोक कोणताही विचार न करता अत्यंत दाट जंगलात प्रवेश करतात व वनातील हिस्त्र पशुला बळी पडतात.

ब) जिल्हयातील वनांवर आधारीत उद्योग:

चंद्रपूर जिल्हयातील कोळसा खाण व्यवसायाचा सरळ प्रभाव येथिल वन्य प्राण्यांवर झाला आहे यामुळे प्राणी व खाण व्यवसाय असा व्दं या परिसरात निर्माण झाला आहे. ताडोबा अंधारी

व्याघ्र प्रकल्प वाघां करिता भारतामध्ये प्रसिध्द आहे. भारतातील एकमेव जिल्हा आहे ज्या ठिकाणी 150 पेक्षा जास्त वाघ वास्तव्यास आहेत. त्या मुळे काही स्वयंसेवी संघटनांची अशी मागणी आहे की चंद्रपूर जिल्हा वाघांचा जिल्हा म्हणून घोषित करावा. येथिल फार मोठ्या खाणी या जंगलाच्या सानिध्यात आहेत किंबहुना या खाणींच्या निर्मितीच्या वेळेस जंगले उध्वस्त करून खाणी निर्माण केल्या गेली आहेत. या खाणींनी एकूण 3702 हेक्टर जंगले नष्टकरून हा व्यवसाय सुरू करण्यात आला आहे.

क) जंगलाच्या कडेला केल्या जाणारी शेती:

जिल्ह्यातील अनेक शेतकऱ्यांची शेती जंगलाच्या शेजारी आहे, अलिकडे त्यात पुन्हा भर पडली आहे. कारण अश्या प्रकारची शेती पुन्हा निर्माण करण्याकरिता जंगले तोडली जात आहेत. त्या मुळे ती नष्ट होवून नैसर्गिक व जैविक बदल या ठिकाणी झाले आहे. एवढेच नाही तर शेतकरी शेतांमध्ये तुर, उस, या प्रकारचे पिके घेतात व ही पिके प्राण्यांना आकृष्ट करतात जेव्हा प्राणी या चरण्यासाठी शेतात जातात अशा वेळेस रस्ता ओलांडतांना प्राण्यांचा अपघात होणे नैसर्गिक आहे.

ड) वनविभाग वनिकरणाची पध्दती:

वनविभागाद्वारे विविध कंपार्टमेंटमध्ये वृक्षारोपन केल्या गेले आहे. व या मध्ये फक्त साग व बांबू इत्यादींची रोपे महत्वपूर्ण आहेत. कारण या दोन प्रकारच्या वृक्षांची मागणी जास्त आहे यावर आधारीत उद्योग जिल्ह्यात चालतात त्यात प्लायवुड व कागद उद्योग व इमारती लाकूड हे महत्वपूर्ण आहेत. येथिल साग वृक्षाची संपुर्ण जगात मागणी आहे कारण हा अत्यंत टिकावु असा आहे. परंतु हे प्राण्यांच्या दृष्टीने उपयोगी नाही. ताडोबा क्षेत्रातील बफर क्षेत्र वाढविले गेले पाहिजे सोबतच या क्षेत्रात चाऱ्याचे क्षेत्र वाढविले गेले पाहिजे. तहान भागविण्याकरिता पानवठ्यांची संख्या वाढविली गेली पाहिजे.

इ) वनांवर आधारीत व्यवसाय:

फेब्रुवारी ते मे उन्हाळ्यातील महिन्यात मनुष्य जाळण्याकरिता सर्पन, मोहफुल, तेंदुपान इत्यादी उदरनिर्वाहाच्या साधनांकरिता घनदाट जंगलामध्ये प्रवेश करतो. त्याच वेळेस पाळीव प्राणी सुध्दा पाण्याच्या शोधात व चरण्याकरिता प्रवेश करतात. शेतकरी प्राण्यांची औषधी व शेतीला लागणारे अवजारां करिता जंगलात जातात. तसेच वन्यप्राणी सुध्दा पाण्याच्या शोधात व शिकारीच्या शोधात बाहेर पडतात व याचा संबंध येवून प्राणी हल्ले करतात. जंगलातील पाण्याचे स्रोत एकच असल्याने अशा ठिकाणी मानव व प्राणी समोरासमोर येवून प्राणी हल्ले करतात.

ई) ग्रामीण लोकांमध्ये प्राण्यांच्या आचरणाच्या माहितीचा अभाव:

प्राण्यांचे काही हल्ले ग्रामिण भागातील लोकांच्या चुकीमुळे झालेली आहेत. कारण प्राण्यांच्या हालचाली संदर्भात त्यांच्यात माहितीचा अभाव असल्याने असे हल्ले होतात. काही वेळेस ग्रामिण भागातील लोक प्रातविधी, सर्पन आनण्याकरिता, तेंदुपता गोळा करण्याकरिता, मोहफुल इत्यादी कार्या करिता कारण नसतांना अत्यंत घनदाट जंगलात प्रवेश करतात व वन्यप्राण्यांचे शिकार होतात. महत्वपूर्ण बाब म्हणजे सर्वात जास्त हल्ले मोहफुल वचण्यास गेलेल्यांवर झालेली आहेत.

उ) पर्यटकांचा वाढता ओघ:

ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्पात पर्यटकांची गर्दी फार जास्त असते, कारण हा अभयारण्य आंतरराष्ट्रीय दर्जाचा असल्याने हमखास या ठिकाणी वाघ दर्शनाची नामी संधी असते त्यामुळे पर्यटकामध्ये जास्त आकर्शन आहे. पर्यटकांच्या गर्दीमुळे वन्य प्राण्यांच्या मानसिकतेत बदल होत असते. पर्यटनाच्या माध्यमातून रोज या राष्ट्रीय अभयारण्यात 136 स्वयंचलीत वाहने चालतात आणि हे प्रमाण अत्यंत जास्त आहे. तसेच 1 लाख पेक्षा जास्त पर्यटक व 10 हजार पेक्षा जास्त वाहणे दरवर्षी येथे भेटी देत असतात, वाघांची संख्या वाढत आहेत तसेच व्याघ्र पर्यटनही वाढत आहे. शिवाय नवनवीन ठिकाणी वाघांचे अस्तीत्व आढळल्याने तिकडेही पर्यटक आकर्षित होत आहेत आणि हे पर्यटक बेशीस्त पर्यटन करतात त्यामुळे येथिल प्राण्यांना अळथळा होवून माणसांवर हल्ले करतात.

उपाय:

मानव व प्राणी यांच्यातील संघर्ष व यातून होणारे प्राण्यांचे हल्ले या करिता शत प्रतीशत उपाय करणे अवघड बाब आहे व तसे होणारही नाही परंतु हे प्रमाण कमी करण्या करिता खालील प्रमाणे उपाय सुचविण्यात येत आहेत.

- 1) खाणी करिता जंगलाचा विनाश होत आहे तो थांबवीला पाहीजे.
- 2) स्वयंपाकाकरिता सरपनावर विसंबुन न राहता याला पर्याय म्हणून दुसरी व्यवस्था स्वयंपाकाचा गॅस यासारख्या साधनांचा उपयोग करणे गरजेचे आहे.
- 3) वनरक्षक, वनपाल, क्षेत्राधिकारी, चौकिदार इत्यादी वनविभागाचे कर्मचाऱ्या मार्फत गावातील लोकांना जागृती करणे गरजेचे आहे. तसेच वनाधिकारी व स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून सुध्दा मार्गदर्शन करणे गरजेचे आहे.
- 4) विद्यापिठीय, माध्यमीक व उच्च माध्यमीक या वर्गांच्या पाठ्यक्रमांमध्ये वाघांच्या हल्ल्याच्या जागृती संदर्भातील नियमांचा समावेश करणे गरजेचे आहे.
- 5) जंगलाच्या सानिध्यातील शेतीतील पिक पध्दतीत अमूलाग्र बदल करणे गरजेचे आहे अशा शेतीमध्ये तुर, उस, बटाटे यांची लागवड थांबवुन बागायती शेती करणे गरजेचे आहे.
- 6) वनविभागा तर्फे ज्या व्यक्तीचा बळी गेला अशा व्यक्तीच्या घरातील एकाला नौकरी किंवा जास्तीत जास्त आर्थिक मदत देणे गरजेचे आहे.
- 7) ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्पातील लोकांचे पुर्नरवसन शहराच्या ठिकाणी केल्या गेले पाहीजे.
- 8) प्राण्यांच्या हल्ल्यात जखमिवर त्वरीत उपचाराकरिता वनविभागातर्फे दवाखाण्यांची व्यवस्था उपलब्ध करून देण्यासाठी पथक निर्माण करणे आवश्यक आहे. जेनेकरून जखमीवर वेळेवर उचार होईल.
- 9) अडीकडे पर्यटन व्यवसायात वाढ झाल्याने पर्यटकांची संख्या वाढत आहे, त्यामुळे साहजिकच याचा प्रभाव येथिल प्राण्यांवर झाला आहे, त्यामुळे पर्यटकांचा ओघ कमी करणे आवश्यक आहे.
- 10) शासनाने प्राण्यांचे भटकंती क्षेत्र, दाट वने असलेली प्रदेश, वनिकरणाची पध्दत या मध्ये अमूलाग्र बदल करून असे वने खाणी करिता देण्याचे टाळावे

निष्कर्ष

अलिकडे कोणतेही वर्तमान पत्रे असोत त्यात प्राण्यांचे मानसांवरील हल्ले मानव व प्राणी यांच्यातील संघर्षाची बातमी ही सर्वसाधारण बाब आहे. ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्पातील प्राण्यांचे सानिध्य व यांची एकुणच संख्येच्या बाबतीत प्रसीध्द आहे. त्यांची एकुण संख्या 150 पेक्षा जास्त आहे. महाराष्ट्रातील इतर अभयारण्यापेक्षा या ठिकाणी प्राण्यांचे वास्तव्य व जैव विविधता जास्त आहे. त्यामुळेच वाघ हल्ल्यातील बळींची संख्या व जखमींच्या संख्येतसुध्दा महत्वपूर्ण वाढ झाली आहे. आणि हे सर्व खाणी मुळे व अन्य उद्योगांमुळे येथिल जंगलाचे प्रमाण किंवा जंगले आकसल्यागेल्याने प्राण्यांचे भटकंती क्षेत्र कमी झाले आहे. प्राण्यांचे हल्ले साधारणतः फेब्रुवारी ते मे या उन्हाळ्यातील महिण्यांत झाले आहेत. कारण या वेळेस गावातील ग्रामस्थ उदरनिर्वाहाच्या साधनांकरिता घनदाट जंगलामध्ये प्रवेश करतात यावेळेसच वाघांचे पाळीवप्राण्यावर व माणसांवर हल्ले झाले आहेत हे कमी करण्याकरिता काही उपाया सुचविले आहेत.

संदर्भ:

1. Yash Vir Sing, 'Man animal conflict' A study of human-wildlife conflict Eastern Vidharbha region of Maharashtra.
2. Dudhapachare, Y.Y., 'Man animal conflict in Chandrapur District of Maharashtra, and its Relation with Anthropogenic Activities.
3. [Wttp://www.mahaforest.nic.in](http://www.mahaforest.nic.in)
4. Human-leopard conflict and management guidelines, 2007-NGO's Report.